

Мамажонов А.

ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНҮН ЭКОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫНЫН «БАБУРНАМЕДЕ» СҮРӨТТӨМӨСҮ

Мамажонов А.

ФАРГОНА ВОДИЙСИ ЭКОЛОГИК ҲОЛАТИНИНГ «БОБУРНОМА» ДАГИ ТАВСИФИ

Мамажонов А.

ОПИСАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ В «БАБУРНАМЕ»

А. Matazhonov

DESCRIPTION OF THE ECOLOGICAL STATE OF THE FERGHANA VALLEY IN «BABURNAME»

УДК: 94(575) (092)

Мақалада Фергана өрөөнүндөгү «Бобурнома» догу экологиялык кырдаал сүрөттөлгөн, өрөөндүн бай түшүмдүү жаратылышы жана экологиясы сүрөттөлөт, ал шарттарга жараша провинция, кент, айыл, шаар, чеп, махалла, уламыштарда Ош аталышынын келип чыгышы, Фергана, Ош, Исфара жана Корагин аймактар деп аталат, Ош облусунун айылдарынан чыккан Онджу-Туба, Навканд, Өзгөнд, Алатаг, ушул күнгө чейин ошол эле ат менен аталат кененирээк Ош шаары Фергана өрөөнүнө жана Лангардан Ошко кетчү жолдогу кыргыз айылдарынын дарбазасы, Фергана өрөөнү жаратылыш менен Индия эли табияты жана экологиясы бир-бирине салыштыруу илимий негизде баяндалган.

Негизги сөздөр: Фергана өрөөнү, экология, Борбор Азиянын бермети, провинция, кент, шаарча, айыл, чеп, төрт йиш.

В статье описывается экологическая ситуация в Ферганской долине в «Бобурноме», описывается богатая плодородная природа и экология долины, которая в зависимости от условий выражается в виде провинции, кента, поселка, города, крепости, махаллы, происхождение названия Ош в легендах, Фергана, Ош, Исфара и Корагин упоминаются как области, подробно описаны Онджу-Туба из сел Ошской области, Навканд, Узгөнд, Алатаг, которые до сих пор носят одноименное название, город Ош воротами в Ферганскую долину и киргизские аулы на пути из Лангара в Ош, сравнение природы и экологии заявлено на научной основе.

Ключевые слова: Ферганская долина, экология, Жемчужина Центральной Азии, провинция, кент, городок, деревня, крепость, четыре йиш.

Мақалада Фаргона водийсидаги экологик ҳолатнинг «Бобурнома» даги тавсифи унда водийнинг бой, сермахсул табияти ва экологиясига жуда катта тавсиф берилганлиги, Ўрта Осиё жавоҳири деб ном олган Фаргона водийси Сирдарёнинг юқори оқимида жойлашган йирик деҳқончилик ҳудуд ҳисобланиши, водий аҳолисининг ўрта асрлардаги яшаиш шартлари қараб вилоят, ўрчин, қасаба, кент, қўрғон, маҳалла тарзида ифодаланганлиги, ривоятларда Ўш номи келиб чиқиши, вилоятлар сифатида Фаргона, Ўш, Исфара ва Қоратегин тилга олинганлиги, Ўш вилояти кентларидан Ўнжу Туба, бугунги кунда ҳам шу ном билан аталадиган Навканд, Ўзгөнд, Олатог каби кентлар ҳам қайд қилинганлиги, Фаргона водийсининг дарвозаси сифатида Ўш шаҳри бўлганлиги ва Лангардан Ўшга келиш йўлида жойлашган қирғиз овуллари батафсил тавсиф берилган, ўрта аср Фаргона водийси ва

Ҳиндистон аҳолиси, табияти ҳамда экологиясини таққосланганлиги илмий асосда баён этилган.

Калит сўзлар: Фаргона водийси, экология, Ўрта Осиё жавоҳири, вилоят, ўрчин, қасаба, кент, қўрғон, тўрт йиш.

The state describes the ecological situation in the Fergana Valley in «Boburnoma», describes the rich fertile nature and ecology of the valley, which depends on the conditions of the province, horchina, village, city, fortress, makhalla, Osh, Isfara and Koragin are referred to as regions, described in detail Ondzhu-Tuba from the villages of Osh oblast, Navkand, Uzgend, Alatag, which until six have the same name, the city of Osh is the gateway to the Ferghana gate on the way, comparison of nature and ecology stated on a scientific basis.

Key words: Fergana Valley, ecology, Pearl of Central Asia, province, hedgehog, town, village, fortress, district, four trees.

Янги Ўзбекистон шароитида инсоният тарихи тараққиёти такдирига бутунлай янги дунёқараш, фикрлаш нуктаи назардан қаралмоқда. Янгиланаётган тарихий давр илм-фан, маънавият, маърифатчилик даври сифатида вужудга келмоқда. Ватанимиз ўтмишига, ўзимизнинг туғилиб ўсган шаҳар, қишлоқ, маҳаллаю гузарларимиз тарихи ҳамда унинг экологик ҳолатига қизиқиш ортиб бормоқда. Биз оламни тарих орқали, инсоният тарихи тараққиёти босқичлари, эволюцияси орқали англаймиз. У орқали бугунги кунимизнинг мазмун-моҳиятини тушуниб оламиз, эртанги кунга даҳлдор орзу-умид, мақсадларимизни белгилаймиз. Гап водий тўғрисида кетар экан Ўрта Осиё жавоҳири деб ном олган Фаргона водийси Сирдарёнинг юқори оқимида жойлашган йирик деҳқончилик ҳудудларидан бири ҳисобланади. Тарихнинг буюк кудрати, моҳияти мозийни ўрганиш, ёшларда экологик таълим-тарбияни шакллантириш орқали бугунги баҳолаш ўтган аср мутафаккирларини фикрларини мужассам эта олишимиздир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг - «Ҳозирги пайтда жамият ва цивилизациялар аввало ижтимоий қадриятлар... буюк аждодларимиз бўлган мутафаккирларимиз асарларини, уларнинг бутун жаҳон цивилизацияси ривожига қўшган бебаҳо ҳиссасини чуқур ўрганиш, теран англаш ва кенг оммалаштириш алоҳида аҳамиятга эгадир» [1] -

деганлари буюк аждодларимиз томонидан яратилган асарларни янада кенгрок ўрганиш, ундаги фикр ва ғояларни ёшлар онгига сингдириш долзарб эканлигини кўрсатмоқда. Ана шундай асарлардан бири буюк юртдошимиз Захириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» сидир.

«Бобурнома»ни ўқир эканмиз инсоннинг яшашдан асл мақсади - эзгу ишлар қилиб, муносиб фарзандлар тарбиялаб, яхши ном қолдириш, миллий қадриятларимиз, аждодлар руҳига таяниш, аждодлар меросига ҳақиқий ворис бўлиш хислатларининг шаклланиб боришидир. «Бобурнома»да Фарғона водийсининг бой, сермахсул табиати ҳамда экологиясига жуда катта таъриф берилган.

Унда кўрсатилишича «Фарғона вилояти бешинчи иклимдиндур. Маъмуранинг канорасида воқе бўлубтур. Шарқи Кошғар, ғарби Самарқанд, жануби Бадахшоннинг сарҳади тоғлар, шимолида агарчи бурун шаҳрлар бор экандур, мисли: Олмолик ва Олмоту ва Янги ким, кутубларда Тарозкент битирлар, мўғул ва ўзбек жиҳатдин бу тарихда бузулубтур, асло маъмура қолмабдур. Мухтасар вилояттур, ошлиқ ва меваси фаровон. Гирдогирди тоғ воқе бўлубтур. Ғарбий тарафидаким, Самарқанд ва Хўжанд бўлғай, тоғ йўқтур. Ушбу жонибтин ўзга ҳеч жонибтин киш ёғий кела олмас. Сайхун дарёсиким, Хўжанд суйига машҳурдур, шарқ ва шимолий тарафидин келиб, бу вилоятнинг ичи бирла ўтуб, ғарб сори оқар, Хўжанднинг шимоли Фанокатнинг жанубий тарафидинким, ҳоло Шохрухияға машҳурдур, ўтуб яна шимолға майл қилиб, Туркистон сори борур. Туркистондин хейли қуйироқ бу дарё тамом кумға сингар, ҳеч дарёға қотилмас [2].

Парчадан кўриниб турибдики, Сирдарёнинг кумда йўқолиши билан бирга уни «Икки сув ораси», (яъни Норин билан Қорадарё ўртаси) «Миёнрудон» номида ҳам учрайди. Бу мавзе Норин ва Қора дарё орасида бўлиб, шарқда Учқўрғон, ғарбда Мингбулоқ-қача, яъни ушбу дарёлар қўшилган жойгача бўлган масофани қамраб олган. Бу жойлар у даврда баҳор палласида ғоят гўзал, дов-дарахт, боғ-роғлар, оқар сувлар ниҳоятда сероб. Қир-адирлар кўкаламзорлашиб, лолақизғалдоқлар билан қопланган. Иламиш дарёси (яъни Қорадарё) шарқдаги тоғ-адирларга ёққан қору ёмғирлар сувидан тўлиб-тошиб лойқаланиб оқади. Бундай кезларда от миниб сайр қилиш жуда яхши бўлиб, бу жойлар овбоп бўлганлиги учун, улар кишни ов билан ўтказар эди.

«Иламиш (Ирамиш) дарёсининг яқинидаги қалин чангалларда буғу, марал ва тункуз кўп бўлур. Ушоқ-ушоқ чангалларида қирғовул ва товушкон қалин бўлур. Пуштасида тулкуси бисёр бўлур, даркамин бўлур, тулкуси ўзга ернинг тулкусига боқа югурук

бўлур. Бу кишлокда эканда ҳар икки-уч кунда овға отланур эдим. Улуғ чангалларни ўртаб, буғу-марал овлар эдук» [3].

«Бобурнома»да жуғрофик жойлар экологияси ва уларнинг табиати тўғрисида фикр юритилиб, водий аҳолиси яшаш шароитларига қараб вилоят, ўрчин, қасаба, кент, кўрғон, маҳалла тарзида ифодаланади. Вилоятлар сифатида Фарғона, Ўш, Исфара ва Қоратегин тилга олинади. Ўрчин атамаси вилоятдан кичик, қасабадан каттарок худудга нисбатан қўлланиб, асарда Работи Сарханг, Рабатак, Ўратепа, Хўкон, Олайлуқ сингари ўрчинлар қайд қилинган. Бобур Фарғона водийсидаги асосий шаҳарларни қасаба деб атаган. Қасабалар, яъни шаҳарлар еттига бўлиб, улардан бештаси: Андижон, Марғинон, Исфара, Хўжанд, Кандибодом Сирдарёнинг жануб томонида, икkitаси Аҳси ва Косон дарёсининг шимол томонида жойлашган. «Бобурнома»да бу жойларнинг табиати, ҳавоси, сувлари, ҳайвоноти ва ўсимликларига ажойиб таъриф берилган.

«Бобурнома»да ёзилишича, Андижоннинг учта дарвозаси бўлган. Улар тунда ёпилиб, бомдод намозидан сўнг очилар, махсус тайинланган дарбозабонлар томонидан қўриқланар эди. Фарғона мулкининг пойтахти ўлароқ, Андижон Мовароуннаҳрда ўз даврининг нуфузли шаҳарларидан бирига айланган.

«Бобурнома»да водий вилоятларидан яна бири Ўш тўғрисида ҳам маълумот бериб, Ўш «Андижоннинг шарқи жанубий тарафидур, шарққа мойил, Андижондин тўрт йиғоч (йиғоч - 8 км.га тенг масофа ўлчови) йўлдир. Ҳавоси ҳўб ва оқар суйи фаровондур. Баҳори бисёр яхши бўлур. Ўшнинг фазилатида хейли аходис ворид бўлубтур. Кўрғоннинг шарқи жанубий бир мавзун тоғ тушубтур, Барокўхға мавсум. Бу тоғнинг кулласида Султон Махмудхон бир хужра солибтур, ул хужрадин қуйироқ ушбу тоғнинг тумшугида тарих тўққуз юз иккида мен бир айвонлик хужра солдим. Агарчи ул хужра мундин мурта-феъдур, вале бу хужра бисёр яхшироқ воқе бўлубтур: тамом шаҳр ва маҳаллот оёғ остидадур. Андижон руди Ўшнинг маҳаллотининг ичи била ўтуб, Андижонга борур. Бу руднинг ҳар икки жониби боғот тушубтур, тамом боғлари рудка мушрифтур, бинафшаси бисёр латиф бўлур. Оқар сувлари бор, баҳори бисёр яхши бўлур, қалин лола ва гуллар очилур. Барокўх тоғи домана-сида шаҳр била тоғнинг орасида бир масжид тушубтур, масжиди Жавзо отлик, Тоғ тарафидин бир улуғ шахжўй оқар. Ушбу масжиднинг ташқари саҳни нишеброк, себарғалик, пурсоя, сафолик майдон воқе бўлубтур. Ҳар мусофир ва раҳгузар келса, анда истироҳат қилур. Ўш авбошининг зарофати будурким, ҳар ким анда уйқуласса, ул шахжўйдин сув қуярлар. Умаршайх мирзонинг охир замонларида қизил била

оқ мавжлиқ тош ушбу тоғда пайдо бўлди: пичоқ дастаси ва такбанд ва баъзи нималар қилурлар, хейли яхши тошдур. Фарғона вилоятида сафо ва ҳавода Ўш чоғлик қасаба йўқтур» [2] - деб таърифланади. Шунингдек Ўш вилояти кентларидан Ўнжу Туба, бугунги кунда ҳам шу ном билан аталадиган Навканд, Ўзганд, Олатоғ каби кентлар ҳам «Бобурнома»да қайд қилинган.

Юкорида айтилгандек, Ўшдан оқиб ўтган Оқбўра дарёси Андижонгача келган. Бобур «Андижон руди» деб атаган Оқбўра дарёси қадимда Андижоннинг жануб томонидан айланиб оқиб, сўнгра шаҳар шимолида ғарбга томон бурилган ва ҳозирги «Окёр» томонга оққан-да Қорадарё рудхонаси (яъни поймаси)га бурилиб дарёга қўшилган.

“Бобурнома”да қайд қилинган Ўш ҳақида ривоятларда айтилишича, «Бир вақтлар Занги отанинг қорамоллари ҳаддан ташқари кўпайиб кетган пайтда унинг подасини бир кўнғир буқа бошқариб юрар экан. Орадан йиллар ўтиб, кўнғир буқа ҳам қариб, қувватсизланиб, бутун подани бошқариб юриш, узокқа кетганда қайтариб келишга мадори етмай, ўзи билан ўзи овора бўлиб қолибди. Пода эса ўз ҳолича ўтлаб, аста-секин олис-олисларга жилиб кета берибди. Занги ота қараса подасининг боши Фарғонадан ўтиб, Андижондан ошиб қолган эмиш. Шу пайт Шош шаҳрини биқинидан Занги отанинг «Ўш-ш!» - деган овози эшитилибди, Шунда ҳозирги Ўш шаҳри ўрнида ўтлаб юрган пода Занг отанинг сасини (овозини) эшитиб орқасига қайтиб кетган экан. Занги отанинг овозини эшитган пода изига қайтган жой эса Ўш деб атала бошлабди» [4].

Бу жой номидан келиб чиқиб, «Маъсир-и Бухоро»да Фарғона водийсининг дарвозаси сифатида Ўш шаҳри эслатилади ва Лангардан «Бобурнома»да тилга олинган Ўшга келиш йўлида жойлашган қирғиз овулларида батафсил таъриф бериб ўтилади. Бу асарда Қашқар-Қўқон оралиғидаги турли ҳудудлардаги қазилмалар ва табиий ерости бойликлари ва улардан фойдаланиш даражаси ҳақида фикр билдириб Шўрбулоқ, Қўрғошин деб аталган жойда маҳаллий қирғизлар томонидан қўрғошин қазиб олиниб Фарғона шаҳарларида сотилиши, Арчалик деб аталган жойда арчалар мўл эканлиги ва ундан маҳаллий хунармандлар фойдаланиши тўғрисидаги маълумотлар эътиборга лойиқдир» [5].

“Бобурнома”да Фарғона водийси ва Ҳиндистон аҳолиси, табиати ва географик жойлашувининг экологияси таққосланиб, «Ҳиндистон элининг кўпраги кофир бўладур. Ҳинд эли кофирни хинду дерлар...

Ҳиндустон кам латофат ер воқе бўлубтур. Элида ҳусн йўқ ва ҳусни ихтилот ва омизиш ва омаду рафт йўқ ва табъ ва идрок ва адаб йўқ ва қарам ва мурувват йўқ ва хунарларида ва ишларида сиёқ йўқ..., яхши от йўқ ва яхши ит йўқ ва узум ва қовун ва яхши мевалар йўқ... , совуқ сув ва бозорларида яхши ош ва яхши нон йўқ ва ҳаммом йўқ ва мадраса йўқ...

Дарёларидин ва қора сувларидин ўзгаким, жарлар ва чуқурларда оқадур, боғ ва иморатида оқар сувлар йўқ. Ва иморатларида сафо ва ҳаво ва сиёқ ва андом йўқ... Ёгинларида бир замонда селлар келадур, ҳеч сув йўқ ерларда дарёлар оқадур. Ёғар маҳаллида ва ёғиб турғон маҳалларида ғариб яхши ҳаволар бўладур, андоқким, ҳавонинг эътидоли ва латофати андин ўтмас. Айби будурким, ҳаво кўп пурнам бўладур [3] -деб таърифлангани бежиз эмас.

Бобур Ҳиндистонда жуда қисқа муддатда бегона юртнинг шарт-шароитини ўрганиш, янги салтанатни мустаҳкамлаш каби ишларга катта куч-матонат ва вақт сарфлади, бу ишлар билан ҳар қанча банд бўлмасин яратувчилик ва бунёдкорлик ишларига ҳам вақт ва имконият топа олган.

Бобур иморатлар қурдиришдан ташқари қарвон йўллари тиклаш, ҳовуз, қудуқ ва ариқлар қаздириш ишлари билан шуғулланган, ҳаммомлар барпо эттирган, Ҳиндистонда сув тегирмони ҳам қурдирган [6, 89].

Хулоса қилиб айтганимизда, «Бобурнома»ни қомусий бир асар сифатида таърифланса ҳам ҳеч қандай муболага бўлмайди. Зеро, унда юртимизни жумладан водий ҳудудларининг ўрта асрлар давридаги экологик ривожланиши, тарих илми, жуғрофияга оид воқеалар, жой номлари, табиат сарчашмалари, аҳолининг этник таркиби, бадий шоируна лавҳаларда ўз аксини топган.

Адабиётлар:

1. Мирзиёев Шавкат. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. Тошкент. «Ўзбекистон». 2017.
2. Bobur, Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. Тошкент. «Yangi asr avlodi». 2015.
3. Бобур, Захирдин Мухаммад. Бобурнома. Тошкент. «Юлдузча». 1989.
4. Ипак йўли афсоналари. Тошкент. «Фан». 1993.
5. Мавлонов Ўктам. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. Тошкент «Академия». 2008.
6. Шамсутдинов Рустамбек ва бош. Кўҳна ва навкирон Андижон. Тошкент. «Шарқ». 2010.
7. Абдуллаев Р.М., Сайдалиев М.Дж., Дехонов У.А. Поэма Жусупа Баласағъна благодатное знание – источник воспитания. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2019. №. 10. С. 129-133.